

Zimonyi István

Válasz az opponensi véleményekre

Mindenekelőtt köszönettel tartozom opponenseimnek az értékes megjegyzéseikért. Válaszomban az opponensi véleményekben megfogalmazott kritikai észrevételekre térek ki.

Elsőként Agyagási Klára professzor asszony által felvetett kérdéseket és kritikai szempontokat veszem sorra.

Agyagási Klára jogosan hiányolta, hogy nem tárgyaltam a tudománytörténeti fejezetben Király Péter 2006-ben publikált monográfiáját (Király Péter, *A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve. Nyíregyháza, 2006*). Természetesen ismerem Király Péter munkásságát és a vonatkozó monográfiáját is, azonban következetesen kerültem a kettős honfoglalás tudománytörténetileg izgalmas kérdéskörét. Tudatában vagyok, hogy a Vámbéry Ármin óta és László Gyula által közismertté tett kérdés állandó érdeklődést vonz, és Király Péter monográfiája is ennek jelentős részt szentelt. Ugyanakkor feltehetően a 7. század második felében a Kárpát-medencébe költöző népesség etnikai összetételének és nyelvének megállapítására tett kísérlet nem hozott egyértelmű eredményt, így inkább a meggyőződések és hitek vitáznak egymással. Elég, ha arra gondolunk, hogy a nagyszentmiklósi kincs görög betűs szövegeinek a megfejtése is bizonytalan. Elismerem, hogy Király Péter munkássága olyan jelentős, hogy érdemes lett volna legalább utalni újabb kutatásaira.

A nyelvek és népek viszonyának értelmezése körüli nehézségek kapcsán a mordvin példára hivatkoztam és azt állítottam, hogy az erza és moksa két népcsoport történetileg a 13. századtól adathozható. Agyagási Klára szerint „Az állítás kronológiai premisszáit tények cáfolják. A közös elnevezés, a „mordva” népnév már az orosz őskronikában (PSRL t. I. p. 5) meg van említve, az idézett résznek a keletkezése a 11. századra datálható. De ide vonható egy másik 11. századi forrásból, tehát nem a 13. századból József kazár kagán levelének „*arisu*” adata, amit általánosan az erza népnév héber írású adaptációjának tartanak. (A nyelvemléket P. K. Kokovcov adta ki 1932-ben.)” Valószínűleg nem fogalmaztam egyértelműen, ugyanis a kérdés jóval bonyolultabb. A mordvin népnév tűnik a legkorábban adathozhatóknak. Már a 6. századi Iordanes *Getica* című munkájában szereplő *mordens* népnév összekötik a mordvin névvel. Aztán a DAI 37 fejezetében szó van *Mordiaról* (Moravcsik 1950, 169). A PVL három helyen is említi a mordvin népnév, kétszer a bevezetőben, majd az 1103-as évre vonatkozó események kapcsán. A Riccardus jelentés szerint Julianus a

mordvinok országán keresztül tért haza 1235-ben (Györffy György, Julianus barát és Napkelet felfedezése. Bp. 1986, 70), ugyanakkor a levél a tatárok életével kapcsolatban arról ír, hogy a mongolok rátámadtak a mordvinok országára, amelynek két fejedelme volt (Györffy 1986, 76). A mongolkori utazók a 13. században többször is említik a mordvin terminust, pl.: Plano Carpini (Györffy 1986, 127), Benedictus Polonus (Györffy 1986, 187), C. de Bridia (Györffy 1986, 193), és Rubruk (Györffy 1986, 236). Aztán a 16. századtól európai utazók és az orosz feljegyzések adnak információkat a mordvinokról.

Moksa csak a mongol korban szerepel a 13. századtól elsőként Rubruknál *moxel* formában (Györffy 1986, 216), illetve Rašīd ad-Dīn egyik névalakjában مكس M.k.s (Sbornik Letopisej 1952, II, 37.) Az orosz forrásokban a Moksa név csak a 17. században tűnik fel.

Az erza nevet József kazár uralkodó levelében szereplő és a Volga mentén élő *arisu* (Héber kútforrások 2003, 100, 99. jegyzet) etnonímával azonosították. Ugyancsak szóba került a Balhī-hagyományban feltűnő *artānīya* (Kmoskó I/2, 32, 80). Ezek nagyjából a 10. századra vonatkoznak. Ugyanakkor az orosz források a 18. századtól említik őket.

Ezek után nyilvánvaló, hogy a mordvin-moksa-erza terminusok pontos értelmezése, azaz, hogy nyelvi jelenségről vagy etnikumról van-e szó külön önálló elemzést igényelne, amely során a rendelkezésre álló anyag alapján kísérletet kellene tenni a fogalmak szétválasztására és belső összefüggéseinek tisztázására. A feladat nehézségei már ennyi adat láttán is világosan kirajzolódnak, ugyanis ma a mordvin terminus idegen elnevezésként, egyrészt nyelvet és etnikumot jelöl, ugyanakkor az erza és moksa két nyelv és két etnikum, amelynek tagjai elutasítják magukra nézve az oroszok által használt közös mordvin terminust.

Agyagási Klára jogosan veti fel, hogy a Volga-vidéki finnugor nyelvekbe került török jövevényszavak és azok kronológiai kérdésében Ligeti 1986-os véleményére hivatkoztam, holott ebben a kérdésben jelentős új eredmények születtek. Külön köszönöm, hogy erre az irodalomra felhívta a figyelmemet, a dolgozat publikálása során ezeket mindenképpen fel fogom használni.

Berta Árpád a magyar törzsnevekről alkotott 1997-es interpretációja erősen megosztotta a terület kutatóit. Emlékezetem szerint Györffy György és Benkő Lóránd az őstörténet nyelvészeti kérdéseivel foglalkozó 1994-es konferencián nem tartották elfogadhatónak Berta koncepcióját. Györffy érve az volt ellene, hogy a magyar törzseket az élükre kinevezett törzsfőkről nevezték el, amelyet a nyugati türk *on-oq* analógiája alapján képzelt el (Honfoglalás és nyelvészet. Budapest 1997, 228-9). Ezzel viszont az a probléma, hogy nem igazolható a magyar törzsnevek mindegyikére. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy Berta Árpád kísérlete minden hipotetikus jelleg ellenére nyelvtörténetileg jobban

megalapozott, mint Németh Gyuláé. Berta megoldása ezen felül még két szempontból is figyelemre méltó: egyrészt rendszert feltételezett a névadásban, ami törzsnevek esetében azért fontos, mert a közszavakkal szemben a jelentés nem segíti az etimológiát. Másrészt Bíborbanszületett Konstantín szerint a magyarok együtt harcoltak a kazárokkal minden háborújukban három évig, ami katonai segédnépi funkcióra mutat. Vitathatatlan, hogy Berta Árpád tézise számos hipotézisre épített konstrukció, amelyről a jövő nyelvtörténeti és steppe történeti kutatásai fogják eldönteni, hogy mennyire időtálló.

A Cirill és Metód működését és szerepét tárgyaló részben tényleg elfelejtettem hivatkozni a szegedi szlavisztikai professzor, H. Tóth Imre monográfiájára (Cirill-Konstantin és Metód élete, működése, Szombathely 2003), holott a könyvet magam is többször használtam és H. Tóth professzor úrral kiváló kapcsolatot ápolok. Ezúton elnézést kérek tőle is a figyelmetlenségemért.

*

Font Márta professzor asszonynak köszönöm az opponensi véleményét. Ami a fejezetek számozását illeti, a végső változatnál már nem néztem át újból a tartalomjegyzéket, ugyanis, ha az összegzésnél feltüntettem az V. számot, akkor formai szempontból helyreáll a rendszer. De lehet, hogy a számozás elhagyása lenne a legjobb megoldás.

A Jugria kérdés kapcsán Ferincz István PVL fordítását használtam, ami kéziratos formában már rendelkezésemre állt a disszertáció írása közben. Mivel a PVL fordításának kiadása a dolgozat beadásáig nem történt meg, így a pontos hivatkozások rendbetétele elmaradt. Ezt a kötet lehetséges kiadása során mindenképpen pótolni fogom.

Harald Zimmermann említett munkájára, illetve Ahmad Nazmi kereskedelemmel foglalkozó művére való hivatkozást beépítem a kiadás során. Nikolaus Poppe „Csuvasok és szomszédaik” című írását azért nem említettem, mert összefoglaló jelleggel Ligeti és Róna-Tas nyomán ismertettem a kérdést. Egyébként nemcsak Poppe munkásságát ismerem, hanem magával a szerzővel is találkozhattam egy nemzetközi konferencián 1982-ben Uppsalában.

Az eurázsiai steppe muszlim forrásainak újabb orosz irodalmáról is van tudomásom. Az említett 2009-es munkán kívül használatos még Асадов Ф.М. Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. Баку 1993; История Казахстана в арабских источниках. Том II. Извлечения из арабских сочинений IX–XII веков. Алматы 2010; de már az interneten is hozzáférhetők a muszlim források orosz fordításai: <http://www.vostlit.info/>. Ugyanakkor kimondottan a Dzsajháni-hagyomány máig legjobb orosz nyelvű monografikus feldolgozása Zahoder idézett kétkötetes munkája.

Font Márta szerint a *Magyarok a Kárpát-medencében* cím nem fedi a fejezetben tárgyalt kérdéseket, ráadásul műfajilag is eltér a korábbi két résztől. Az egész mű koncepciója az volt, hogy a magyarság korai történetének lehetséges földrajzi koordinátáit vegyem figyelembe, így a Kárpát-medence kérdése megkerülhetetlen volt. Mindazonáltal ebben a fejezetben nem a magyar történet szempontjából tekintetem át az eseményeket, hiszen erre kitűnő feldolgozások állnak rendelkezésre, elég, ha most Györffy György, Kristó Gyula, Makk Ferenc és Bóna István (*Magyarország Története I/2*; Kristó Gy., Makk Ferenc, A kilencedik és tizedik század története. Pannonica 2001; Bóna I., *Magyarok és Európa a 9-10. században*. Bp. 2000) vonatkozó tanulmányaira utalok. Inkább az eurázsiai steppe és egyetemes történeti megközelítést választottam. Tisztában voltam annak veszélyével, hogy az érintett nagyobb régiókról adott kép elnagyolt, és az újabb kutatások sokkal árnyaltabban mutatják be a folyamatokat. A szláv nyelvű népek korai története, Bizánc vagy az Ottók birodalma sokkal nagyobb figyelmet érdemelt volna. Az is jogos észrevétel, hogy nem mindig a legújabb szakirodalmi összefoglaló alapján dolgoztam, illetve nagyobb merítéssel kellett volna az irodalmat áttekintennem. Mindezekkel kapcsolatban Font Mártának tökéletesen igazatok adok, ugyanakkor ebben a fejezetben csupán a kérdések felvetésére, illetve egy-egy szempont kiemelésére helyeztem a hangsúlyt a teljesség igénye nélkül. Georges Duby „A katedrálisok kora” (Bp. 1984) c. munkájából azért idéztem, mert annál világosabban és képszerűbben senki nem írta le a 10. századi Nyugat-Európa általános állapotát, ugyanakkor a középkorszakon kívül a történészek többségében és a szélesebb közvéleményben is az a kép él, hogy a magyarság a kereszténység felvételével a „fejlett” Európához csatlakozott.

A világvallások terjedése kapcsán pedig arra koncentráltam, hogy bemutassam, hogy Kelet-Európában a kereszténység mellett a zsidó és muszlim vallás is számításba vehető tényező volt a kora középkorban, még ha a két utóbbi Európában periférikus is maradt.

Font Mártának köszönöm a szakirodalmi kiegészítéseket és azokat a szempontokat, amelyek a IV. fejezetre vonatkoznak. Ezeket a későbbi publikálás során mindenképpen figyelembe veszem.

*

Harmadik opponensem, Vásáry István akadémikus munkásságomat méltató szavai megerősítenek abban, hogy a kelet-európai steppe középkori kutatása a magyar orientalisztika fontos feladata.

Az egyes hipotézisek súlyozása kapcsán számos esetben nem foglaltam állást, amelyet opponensem hiányolt. Ilyen Levedi neve is, amelyet leggyakrabban a magyar létigéből

magyaráznak, így tett Benkő Lóránd is, aki a téren az első számú szaktekintélynek számított. Fehértói szláv etimológiáját azért tárgyaltam, mert eddig történetileg elképzelhetetlen dimenziókat nyitott meg. Elég, ha a magyarokra alkalmazott *kereľ* terminusra gondolunk a mongol-korban, ami perzsa szerzőknél és „A mongolok titkos történetében” fordul elő. Ez a forma a magyar „király” szóból eredeztethető, végső soron pedig Nagy Károly nevének ófelnevet *Kral* formájából származik. Ez az alak a németből szláv közvetítéssel került a magyarba. A Levedi név magyar etimológiája teljesen elfogadható, ugyanakkor a szláv eredeztetést sem zárnam ki, annál is inkább mert a nevek etimológiai értelmezései a jelentés hiánya miatt a közsavaknál jóval bizonytalanabbak.

Az Álmos név véleményem szerint egyértelműen török eredetű, a magyar népetimológia arra utal, hogy a finnugor eredetű *áľom*, *áľmos* szavunk már a 10. századtól adatolható. A török *al-* ’vesz’ rendkívül sok jelentésárnyalattal rendelkezik, többek között ’népet vesz’, azaz meghódít (Ligeti L., MNYTK II, 415). A volgai bolgár uralkodó *Almis* hangtanilag a magyar fejedelem nevének tökéletes párhuzama. Berta Árpád *ali-* ’elájul, transzba esik’ etimológiája hangtani szempontból védhető, ugyanakkor a hozzáfűzött történeti konstrukcióval már nehezen lehet egyetérteni, azaz Álmos azért viselhette a künde címet, mert ő volt a szakrális kettős királyságon belül a névleges uralkodó, aki az égiekkel tartotta a kapcsolatot, amelynek egyik formája éppen a transz lehetett. Erre hivatkozva magam részéről nem foglalnék állást abban a vitában, hogy ki viselte a künde és gyula címet.

A disszertációban elfogadtam Vásáry István mescser problémával kapcsolatos megoldását, és éppen ezért nem idéztem Perényi József ezzel ellentétes álláspontját. A Yugra értelmezése során, nyilvánvalóan figyelmetlenségből, a régebbi angol változatot használtam, jóllehet ismerem az újabb bővített és átdolgozott magyar változatot is, hiszen ez a Magyar Őstörténeti Könyvtár sorozatban látott napvilágot. Az értekezés megjelentetésekor ezt a részt a frissebb kiadás alapján fogom majd átdolgozni.

Az avar továbbélés és a kettős honfoglalás kérdését, mint már említettem, tudatosan kerültem, mert megítélésem szerint elsősorban a régészeti kutatásoknak vannak további feladatai e téren. Ugyanakkor az írott források alapján annyi biztosnak tűnik, hogy a dunai bolgárokkal kapcsolatban az onogur vagy onogur-bulgár kettős név fikció Agathon téves adatára építve. A helyes alak onogundur és onogundur-bulgár, amelyből a magyar nándor is levezethető. Ezzel szemben Király Péter, Bóna István és Olajos Terézia kutatásai nyomán ismert, hogy a 8-9. századi Kárpát-medencében előfordulnak az onogur név különböző változatai nép-, személy- és földrajzi név alakjában. Ráadásul a magyarokra is használják ezt

a terminust már a 9. században. A névhasználat rejtélyeinek kiderítése fontos, és további kutatást igénylő feladat.

A hun–avar–magyar folytonosság kérdésének számos aspektusával Szűcs Jenő korai magyar történeti munkásságának publikálása kapcsán szembesültem, de ennek historiográfiai feldolgozása – mint arra opponensem is felhívta figyelmet – a magyar középkor történetével foglalkozók feladata.

Végezetül még egyszer szeretném megköszönni mindhárom opponensemnek értékes megjegyzéseit és jobbító szándékú kritikáit.

Szeged, 2013. december 10.

Zimonyi István
egyetemi tanár
SZTE, BTK
Középkori Egyetemes Történeti Tanszék